

Дунканаев А.Т.

К.Тыныстанов ат.ЫМУ

МАКАЛДАГЫ СЕМАНТИКАЛЫК АТРИБУТ

Турмуштагы бардык жандуу жана жансыз нерселердин, көрүнүштөрдүн өздөрүнө тиешелүү маңызы «мени» жеке табияттык түшүнүктөрү боюнча гана түшүндүрүлбөстөн, баарыдан мурда,

белгилерди алып жүрүшү, аларга ээ болушу менен аныкталат. Нерселерди аныктоо – белгилерди табуу. Нерселердин, көрүнүштөрдүн, түшүнүктөрдүн табияты белгилерге да көз каранды болуп саналат. Демек, объективдүү чындыктагы нерселердин, көрүнүш-төрдүн бардыгы кандайдыр бир ички жана сырткы белгилерге ээ болот. Бул багыттагы кандай гана белгилерди албайлы, алардын табияты зат, же заттык түшүнүктөр менен шартталган.

Макал тексттеринде мисал болуп алынган, же макалдык мазмунга негиз болуп түшкөн заттардын, көрүнүш-төрдүн, түшүнүктөрдүн маңызын ачуу максаты көздөлгөн учурунда, алардын белгилик касиеттери жөнүндө сөз болот. Заттардын, заттык түшүнүктөрдүн белгилерин аныктоо, айкындоо, тактоо маанилерин киргизген бул компоненттер семантикалык атрибут катары колдонулат. Арийне, бардык эле макалдарда семантикалык атрибуттун сөзсүз түрдө катышып турушу шарт эмес. Алар макалдын семантикалык – структурасындагы башка компоненттер-дей эле туюндурулуучу ойдун ыңгайына жараша зарылдык катары колдонулат:

1. Коңшу жакшы болсо, сокур кыз эр табат.
2. Көп суур ийин казбайт, ийин казса да кең казбайт.
3. Меймандын өзүн бакпай, атын бак.
4. Зор адамга жакшы адам сөзү менен теңелет, бар адамга жок адам күчү менен теңелет.

5. Адашкан казды топтошкон карга алат ж.б.

Биринчиден, макал мазмунуна жараша, андагы сокур; көп; меймандын; зор; жакшы; бар; жок; адашкан; топтошкон семантикалык атрибут компоненттери өздөрү менен байланыш–катышта турган заттардын ар кыл маанилерин: кемчилдик (сокур), өлчөмдүк (көп), өзүнө таандык кылуу (меймандын), сапаттык (зор, жакшы), колунда бар- жоктук (бар, жок), бөлүнгөндүк, жалгыздык (адашкан), биргелик, чогуу болгондукту (топтош-кон) туюндуруп турат. Кадыресе сүйлөмдөрдө заттын белгилери семантикалык атрибуттар аркылуу көбүнчө түз мааниде берилет. Мисалы, Кара жоргого камчы урган ак көйнөк, ак дамбалчан киши боз үйдүн жанына келгенде гана токтоду (Т.С.), - сүйлөмдөгү кара, камчы урган, ак, ак, дамбалчан компоненттери заттын белгилери (кара - жоргонун өңүн, камчы урган – адамдын кыймыл–аракеттик белгисин, ак көйнөктүн, ак-дамбалдын, дамбалчан-адамдын сырткы көрүнүшүн) түз маанилеринде туюндурду. Бул атрибут компоненттеринин лексика – семантикалык, грамматикалык мааниле-ринен башка ооштурулган, кыйытылган маанилерди, же болбосо, сүйлөмдүн жалпы мазмунуна киргизилген кошумча маанилерди байкай албайбыз. Тек гана, заттын өңү-түстүк, кыймылдык, көрүнүштүк белгилерин берүү менен элестүү сүрөттөөгө алынды. Макал тутумунда болсо, көбүнчө, подтексттик ойдун берилишине карата күчөтүлгөн, кыйытылган, ооштурулган, же болбосо, дагы бир кошумча маанилер чогуу камтылып колдонулат. Маселен, 1- мисалдагы сокур семантикалык атрибуту кыз зат атоочун аныктап, ошол тике маанисинде кабыл алдырып турганы менен, макалдын жалпы мазмунунда коңшунун барк-баасын көкөлөтүп турат. Анткени, сокур кыздын эрге чыгышы коңшуга байланыштуу боло тургандыгы туюндурду. Ошондой эле, жакшы коңшунун жакшылыгы болот, жашоо–турмушунда жалпы эле, коңшунун таасири болбой койбойт деген кыйытма туюнтмалардын туюндурулушу сокур кыздын эрге чыгышы менен каңкууланып турат. Келтирилген макал Алыскы туугандан жакынкы коңшу деген макал менен маанилик үндөштүктө турат. Бул макалда да алыскы, жакынкы катыштык сын атоочтору семантикалык атрибут

милдетинде келип, туруктуу жана зарыл компоненттер катары, макал мазмунунун жаралышында салыштыруучулук белги-си менен негизги ролду аткарып турат. Бул жагынан алып караганда, макалдын семантикалык – структурасындагы атрибуттардын зарылдык катары колдонулушун белгилөөгө болот. Кадыресе кара сөз түрүндөгү сүйлөмдөрдө аныктоо маанисиндеги семантикалык атрибуттун аныкталып жаткан затка карата байланыш – катышы бошоң болушу мүмкүн, туруктуу зарылдык катары колдонулбай калышы ыктымал. Мындай шарттарда семантикалык атрибутсуз эле сүйлөмдүн жалпы мазмуну бузулууга учурабайт. Жогорку кара сөз түрүндөгү сүйлөмдү шарттуу түрдө мындай түзүлүштө берсек деле болот: Жоргого камчы урган көйнөк, дамбалчан киши боз үйдүн жанына келгенде гана токтоду. Заттын өңү-түсүн билдирген кара, ак, ак атрибут компоненттери түшүрүлүп пайдаланылды. Дагы бир мисал: Биздин балабыз келди – Балабыз келди. Мында өзүнө таандык кылуу маанисиндеги биздин атрибуттун колдонбогон учурда деле, сүйлөм өз мазмунун жоготкон жок, т.а., биздин компоненти кошулуп уюшулган алгачкы вариантындагы мазмунга кедергисин тийгизген жок. Биздин балабыз келди менен Балабыз келди сүйлөмүн бирдей эле кабыл алабыз. Ал эми Коңшу жакшы болсо, сокур кыз эрге чыгат макалынын Коңшу жакшы болсо, кыз эрге чыгат, - вариантында колдонсок, буларды бирдей кабыл алууга болбойт. Сокур семантикалык атрибуту бекеринен колдонулган жок. Макалдык мазмун коңшу зат атооч компоненти менен дал ушул сокур компоненти аркылуу шартталып турат. Ошон үчүн, сокур – зарыл компонент. Сокур атрибуту колдонулбаган варианты мындай караганда сүйлөмдүк мазмунун сактап турганы менен, эң башкысы, андагы туюндурулган мазмун логикага сыйбайт, анткени, кыз жакшы коңшусуз эле, дегеле, коңшусуз эле эрге чыгаары белгилүү. Турмуш чындыгында кыз кишинин күйөөгө чыгышы жакшы коңшуларга байланышкан эмес. Ушуга байланыштуу сокур семантикалык атрибуту жок бул макал макал болуудан калат. Бул семантикалык атрибут катышып турган бардык макалдарга жалпы тиешелүү.

Экинчиден, адатта, атрибут, б.а., аныктагыч аныкталгыч менен катышта келип, анын кайсы бир белгисин аныктоо максатын көздөсө, макалдагы семантикалык атрибут аныкталгычтын маанисин аныктоо менен гана чектелбестен, макалдын жалпы мазмунун аныктоодо да олуттуу орду бар. Макал текстиндеги камтылган ой түздөн түз семантикалык атрибутка байланыштуу болорун сокур; мей-мандын; көп, зор, жакшы, бар, жок, адашкан, топтошкон атрибуттары катышкан макал мазмуну да ырастап турат. Өйдөдө белгиленген семантикалык атрибуттун макал структурасындагы зарылдыгы (эгерде ал катышып турса) ушундан улам болуп саналат. Мында атрибут менен ага катышта келген заттын биримдигине көңүл бурулуп логикалык басым түшүрүлгөн абалда болот. Натыйжада, макал текстиндеги ойдун негизин ээлеп турган компоненттер катары функция аткарат.

Үчүнчүдөн, семантикалык атрибут аныкталып турган затты конкреттеш-тирет. Кыргыз эл макал материал-дарынын дээрлик көпчүлүгүндө семантикалык атрибут аркылуу заттын белгиси көртөтүлүү, конкреттештирилүү менен катар, макал мазмунундагы бөтөнчөлүк, өзгөчөлүк белгиленет. Мында логикалык түшүнүүнү талап кылган шарт бар. Маселен, Аралдагы чөптү мал жебейт, - макалындагы семантикалык атрибут – аралдагы компоненти. Бул семантикалык атрибут чөптү объектисине катышта келип, жалпы чөп ичинен кайсы чөп экендигин, кандай жердин чөбү экендигин бөлүп көрсөтүп, конкреттештирип, такташ-тыруу милдетин аткарат. Ошол эле учурда адамда эмне үчүн аралдагы чөптү мал жебестиги тууралуу түшүнүк пайда болбой койбойт, аралдагы чөп менен башка жердеги чөптүн айырмачылык касиеттери тууралуу ой туулат. Демек, аралдагы атрибут компонентинин семантикасы чөп затынын орундук белгисин туюндуруудан сырткары, анын сапаттык касиетин кошо көрсөтүп турат. Мындай өзгөчөлүктөрдү төмөндөгүдөй макалдардан да байкоого болот.

1. Ажалдуу кийик адырга качат.
2. Агарган карда көп жүрсөң, көзүң бир күн карыгат.
3. Калың токоч бышкыча, жука токоч күйүп кетет ж.б.

Көрүнүп тургандай, макалдардагы ажалдуу; агарган; калың, жука семантикалык атрибуттардын белгилик маани-лери дароо билинип турат. Мында сөз жок. Бирок эң башкысы, макалдагы семантикалык атрибуттардын функция-сы алардын негизинде, баса айтканда, так ошол атрибуттардын катышып тургандыгынын натыйжасында аң- сезимде эмне үчүн, эмне себептен сыяктуу суроолордун жаралышы макалдын спецификалык өзгөчөлүгүн шарттап турат.

Төртүнчүдөн, макалдагы тексттик ойдун түшүнүктүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырууда семантикалык атрибуттар-дын ролун белгилебей коюуга да болбойт. Алар аныкталып турган затты конкрет-тештирүү менен бирге, анын элестүү туюндурулушун кошо шарттайт. Алардын катышынын негизинде жалпы эле макал мазмунунун таасири артып, ойдун образдуулугу келип чыгат.

Адабияттар

1. Кыргыз эл макал-лакаптары. /Түзгөн – Усупбеков Ж., Фрунзе, 1982.